

Column

De onvoltooid verleden tijd - Peter Benoy

ODESSA

2008. De cargo waarmee ik de Zwarte zee overstak van Istanbul naar Odessa in Oekraïne was een kramakkelig verroest vaartuig met een beperkte passagiersinfrastructuur. Alle dekken, ook dat voor de passagiers, werden op een gevaarlijke manier volgestapeld met vrachten tot we begonnen te rebelleren en er een compromis werd gesloten. De overtocht duurde zo'n 40 uur. Dan zagen we voor ons de in 1841 voltooide Richelieustrappen opdoemen, een indrukwekkende toegang tot het oude centrum van Odessa dat 220 treden boven de haven ligt (thans na werken nog maar 192). Door een optische spitsvondigheid lijken de trappen langer dan ze werkelijk zijn; de laagste treden zijn 21,7 m. breed, maar naar boven toe versmallen ze tot 12,5 m. Sedert Sergej Eisenstein er in 1925 voor zijn *'Pantserkruiser Potemkin'* hier één van de memorabelste scènes uit de geschiedenis van de stomme film opnam, worden ze Potemkintrappen genoemd.

Odessa is een jonge stad: pas in 1794 herdoopte Katharina de Grote de vrij belangrijke Ottomaanse vestiging Chadzjibey met de intentie er een zuidelijke tegenhanger van Sint-Petersburg van te maken. Bovenaan de trappen staat een indrukwekkend monument ter ere van Emmanuel Richelieu, die gouverneur van de nieuwe stad was tot 1814 (en later deel uitmaakte van de Franse regering). Hij wilde er een kosmopolitische op Europa gerichte vrijhaven creëren. Poesjkin, die er in 1823 verbleef en er een groot deel van *'Eugène Onéguine'* schreef, getuigt dat de lucht er zwanger is van Europa: 'Er wordt Frans gesproken en er zijn Europese kranten en tijdschriften te lezen'. Momenteel zit het monument van Richelieu in een keurslijf van witte zandzakjes; alleen zijn hoofd steekt er bovenuit, zodat je, als je de context even uit het oog verliest, zou kunnen denken dat het om een artistieke installatie gaat.

Midden 19de eeuw was Odessa met zo'n 116 000 inwoners, een welstellende multiculturele havenstad, vooral door de graanhandel de belangrijkste van de Zwarte zee. De bevolking groeide snel: 400 000 inwoners in 1897; 600 000 in 1914 (39% Rus-

sen; 36% Joden en 17% Oekraïners). Toen Mark Twain de stad in 1867 bezocht was hij verbaasd over de mengeling van nationaliteiten en religies die er samenleefden: Joden, Russen, Oekraïners, Grieken, Italianen, Duitsers,...Ik voel me zoals bij ons in Amerika, schreef hij. De omvangrijke joodse gemeenschap speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling en de geschiedenis van Odessa, maar vooral in de tweede helft van de 19de eeuw werd ze enkele keren het slachtoffer van pogroms; de meest moorddadige had plaats in 1905; de joodse schrijver Isaac Babel was daar als 11-jarige getuige van. In 1941 werd ongeveer de helft van de joodse bevolking vermoord door de nazi's, de Oekraïense politie en Roemeense collaborerende eenheden. De overlevenden werden bijna allemaal tijdens het volgende jaar gedeporteerd. Odessa telde bij het uitbreken van de huidige oorlog meer dan een miljoen inwoners; nog maar 1,2 % zijn joods.

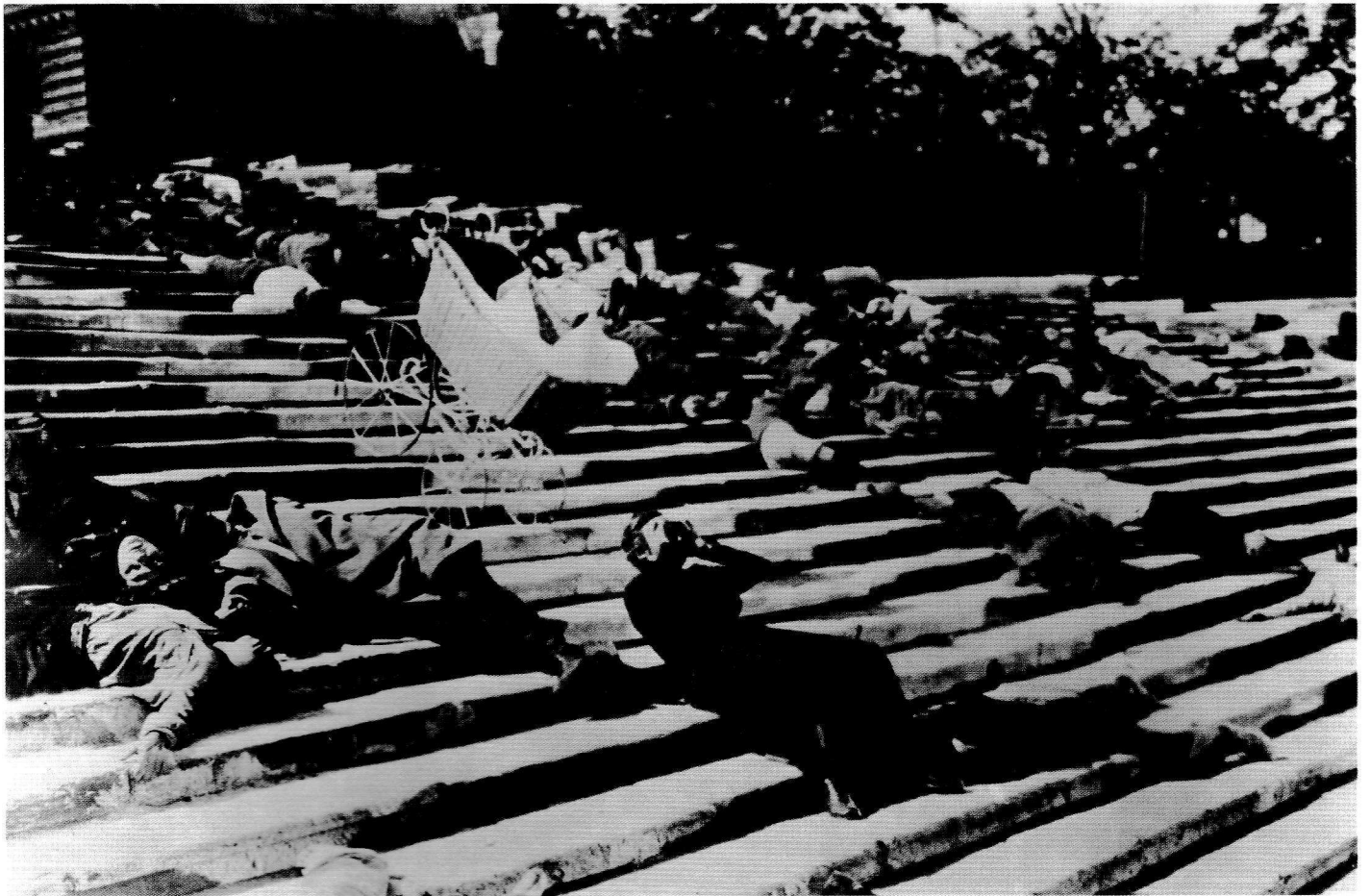
Mijn bezoek aan Odessa had veel te maken met de lectuur van *'De tijd van de grote verwachtingen'* van Konstantin Paustovskij (deel IV van zijn ongewoon boeiende herinneringen). De journalist en schrijver was er in 1920 als 28-jarige toegekomen op een ogenblik dat de stad de burgeroorlog net achter zich had en na de overwinning van de bolsjewieken op het witte leger van Denikin haar wonden likte, terwijl een blokkade van de haven door de geallieerden het grotendeels stilvallen van het economisch leven tot gevolg had: *'De zielige restanten proviand waren in een oogwenk opgeraakt. Een kil gevoel bekroop je bij de gedachte dat in deze enorme verlaten havenstad behalve naar roest smakend kraanwater niets te krijgen viel. (...) De zee was zo verlaten als in tijden dat de mens zelfs nog geen vlot wist te bouwen'*. Vandaag is de stad opnieuw het slachtoffer van een blokkade van haar haven, nu door de Russische vloot.

Paustovskij werkte er een tijd op het 'Speciaal Comité voor de Voedselvoorziening van het district Odessa' tot een onbekende, een zekere Ivanov hem aansprak: *'Over twee weken verschijnt er in Odessa een krant voor zeelui 'Morjak' (zeeman). De technische redacteur ervan ziet u voor u staan. Ik ken u van horen zeggen'*.

Zo werd Paustovskij redactiesecretaris deze avontuurlijke uitgave die onder zijn titel in vier talen 'Proletariërs aller zeeën verenigt u!' afdruckte. De *'Morjak'* publiceerde alles wat met de zee en de scheepvaart te maken had en binnen die logica ook poëzie en verhalen, zoals bv. gedichten van de Franse dichter-zeeman Tristan Corbière, ingeleid door Jules Laforgue naast werk van eigen medewerkers en schrijvers uit de regio. Ook verhalen van Paustovskij, zoals het merkwaardige *'De koningin van Holland'*: een Rus op reis in Nederland is er getuige van hoe een matroos, uit verontwaardiging over het lot van Multatuli een steen naar het rijtuig van koningin Wilhelmina gooit.

Een krant uitgeven, hoewel onregelmatig verschijnend, was niet eenvoudig in een stad waar absolute papierschaarste heerste. Ivanov kwam te weten dat op het douanekantoor grote voorraden theewikkels uit de tijd van de tsaar lagen, die niemand kon gebruiken: *'Hele vellen dun doorschijnend, ter grootte van een opengeslagen krant waren er mee bedrukt. Aan de achterkant was zo'n geglaceerd vel nog volledig onbedrukt en de inkt was er ook niet doorgetrokken'*. De wikkels hadden verschillende kleuren, allemaal pasteltinten. Zo verscheen *'Morjak'* op de keerzijde van elke pagina stond, naast het soort thee en het gewicht, de tsaristische tweekoppige adelaar. De medewerkers werden hoofdzakelijk gehonoreerd met kleine giften in natura. Het blad werd spoedig heel populair op en rond de Zwarte zee.

De ontmoeting met de twee jaar jongere Isaac Babel (1894-1940), Odessiet van geboorte, die ook aan *'Morjak'* meewerkte, zal van grote invloed zijn op de ontwikkeling van Paustovskij als schrijver. Babel had kort daarvoor deel uitgemaakt van een cavalerie-eenheid van de kozakken en dat gaf hem in de literaire kringen van Odessa een soort heldenstatus. Zijn verhalen in tijdschriften waren niet onopgemerkt gebleven en hij genoot de bescherming van niemand minder dan Maxim Gorki. Paustovskij typeert hem in deze woorden: *'Ik had nog nooit een mens ontmoet die zo weinig op een schrijver leek als Babel. Kromgebogen en zijn hoofd bijna in zijn schouders door de in Odessa erfelijke astma, met een eendeneus en een rimpelig voorhoofd, met kleine ogen met een*

Pantserkruiser Potjomkin

vettige glans, leek hij op 't eerste zicht zonder belang. Maar natuurlijk alleen zolang hij zijn mond hield. Vanaf de eerste woorden veranderde alles. Uit de dunne toon van zijn stem klonk nadrukkelijke ironie. Veel mensen doorstonden Babels borende blik niet. Babel was een geboren ontmaskeraar.' Michael Gold, een amerikaans-joodse schrijver, ontmoette hem jaren later te Parijs en had een gelijkaardige indruk: *'Hij lijkt niet op een literator en evenmin op een ex-cavalerist, hij doet eerder denken aan het hoofd van een dorpschool'*. Met de publicatie van *'Rode Ruitertij'* (1925) en *'Verhalen uit Odessa'* (1922-1926) wordt Babel enkele jaren na zijn kennismaking met Paustovskij één van de belangrijkste auteurs van de Sovjet-Unie. Dat zal hem niet redden wanneer hij in 1940 door de stalinistische KGB onder beschuldiging van trotskisme wordt terechtgesteld; zijn beschermer Gorki was al enkele jaren overleden.

Tijdens mijn verblijf zocht en vond ik de meeste gebouwen waar Paustovskij over schreef, o.m. dat waar de *'Morjak'* was ondergebracht, maar verder ook het prachtige 19de eeuwse operagebouw, het museum voor literatuur, het hotel Londonskaia, waar een kleine ruimte herinnert aan beroemde gasten die er logeerden zoals Stanislavski, Meyerhold, Maiakovski, Aragon en Mas-

troianni. Ik bezocht ook het wonderlijke onderaardse Odessa.

Het grootste deel van de oude stad werd in de eerste helft van de 19de eeuw opgetrokken in een soort zandsteen die ter plaatse uit de bodem werd gehaald, m.a.w. het delven van de bouwstenen gedurende decennia heeft onderaards een reusachtig en ingewikkeld netwerk van gangen en lege ruimtes achtergelaten, soms op meerdere niveau's en tot ver buiten de stad. Het geheel van die gangen bedraagt volgens de laagste ramingen meer dan 2000 kilometer. Een onvoorstelbare doolhof, waarvan je een klein deel met een gids kunt bezoeken. In de loop der jaren werden ze o.m. door handelaars gebruikt als opslagruimte, maar ook voor criminele activiteiten leenden ze zich bijzonder goed. Ook in oorlogsituaties hebben ze diensten bewezen, zoals tijdens de Tweede Wereldoorlog wanneer de verzetsorganisaties ondergronds gingen, waar ze ongrijpbaar waren en van daaruit de nazi's konden bestrijden. Dat ging zelfs zover dat de Duitsers iedereen die zich met een bleke huid in de stad vertoonde verdachten van subversieve activiteiten.

Ik schrijf dit begin mei 2022. Totnogtoe werd Odessa grotendeels gespaard van de Russische vernietigingswapens, maar die hoop begint te kantelen. Zullen de Russische troepen, indien ze de stad ooit willen innemen op dezelfde manier geconfronteerd worden met een oninneembare ondergrond? Hoe zal de stad er uitzien wanneer dit verschijnt, binnen enkele maanden, binnen een jaar? Welke toekomst staat de stad te wachten?

In een Nederlandse krant lees ik dat het *'Academisch Oekraïens Muziek en Drama Theater van Odessa'* ondanks de bedreigende situatie, een stuk repeteert over de actuele gebeurtenissen. De acteurs repeteren omwille van de luchtalarmen de helft van de tijd ondergronds. Ook de première zal in een schuilplaats doorgaan. Golenko, de regisseur, zegt: *'We willen laten zien dat we doorgaan met leven. Het is een vorm van verzet.'*